

בין הומור לטראומה, בין אתיקה לאסתטיקה/איה בן-דת (רסלינג, 2015)

ד"ר ליאת שטייר-לבני*

בעשורים לאחר השואה, השילוב הקולנועי בין שואה והומור היה נדיר, ועד לשנות התשעים ניתן למנות מספר קטן של יצירות קולנועיות שעסקו בנושא [למשל, **המפיקים** (מל ברוקס, 1968)]. הסרט **החיים יפים** (רוברטו בניני) יצא לאקרנים בשנת 1997, זכה בשלושה פרסי אוסקר והסעיר את הציבור. הפולמוס שהתעורר בעולם סביב הסוגיה – "האם ניתן לייצר קומדיה על אודות השואה?" הוביל לעשרות כתבות ביקורות, מאמרים והתייחסויות רבות של מבקרים, אנשי קולנוע ואקדמיה, שהציגו תפיסות שונות ואף מנוגדות בנושא.

החיים יפים מספר על גווידו (בניני), מלצר יהודי בעיירה קטנה בטוסקנה של שנות השלושים, המתאהב בדורה, ארוסתו של הפאשיסט המקומי ונושא אותה לאשה. חלקו הראשון של הסרט מתמקד בסיפור היכרותם והתאהבותם באיטליה של שנת 1939, תוך כדי הגחכת המשטר הפאשיסטי באיטליה והיבטיו הגזעניים. חלקו השני של הסרט מתמקד בשנת 1943 - גווידו ובנו הקטן ג'וזואה נשלחים למחנה השמדה. כדי לנסות ולמנוע מבנו להבין את העולם המחריד אליו הוא נקלע, מצליח גווידו לשכנע אותו בעזרת הומור כי הם רק משתתפים במשחק מסובך, אשר המנצח בו זוכה בטנק. פעולות שונות כמו הסתתרות, שתיקה, איסור לבכות, או להתלונן על האוכל הרע, יביא לצבירת נקודות ויאפשר את הזכייה הגדולה. בסדרה של סיטואציות קומיות הסובבות סביב המשחק הזה, הוא מציל את חייו של בנו, אך הוא עצמו נספה.

ניתן לחלק את התגובות הרבות על אודות הסרט לשתי אסכולות מרכזיות: אנשי האסכולה הראשונה טוענים כי בניני "שם ללעג את השואה", מייצר קומדיה על נושא עליו לא ראוי ואסור לצחוק וכך מגמד ומקטין את הטראומה. יש הטוענים כי חוסר האמינות וגימוד הזוועות אף עלולים להוביל להכחשת שואה. אנשי האסכולה השנייה טוענים כי בעזרת ההומור מצליח בניני להדגיש את האבסורד שבגזענות, להרחיב את זיכרון השואה, להזכיר כי הומור היה נחלתם גם של המעונים במחנות הריכוז וכי סרט בעל אספקטים הומוריסטים אינו בהכרח חייב להוות זילות של השואה.

ספרה של בן-דת שייך לאסכולה השנייה, זו שאיננה חוששת מההומור שבסרט, ומציג פרספקטיבה נוספת על **החיים יפים** תוך ניתוח הנושאים המרכזיים בו משתי פרספקטיבות: הפסיכואנליטית והאסתטית. בן-דת, היא בת הדור השני לניצולי שואה. כילדה הקשיבה לאביה שסיפר לה על חוויותיו במחנה הריכוז, למשל, כיצד בכל לילה זומן לחדרו של המפקד הנאצי כדי לשחק איתו שח. על אף שהיה מותש מעבודת הפרך נאלץ לאלתר ניצחון על הנאצי כדי לזכות ביום נוסף של חיים. המחקר על אודות **החיים יפים** הביא אותה להכרה שאביה, כמו גווידו, תפקד כסוג של ליצן כדי לשרוד. הקשר האישי שלה לנושא עולה מבין דפי הספר המלא וגדוש בהתייחסויות מעולמות שונים: פילוסופיה, ספרות, תיאטרון, אמנות ועוד.

* ד"ר ליאת שטייר-לבני, מרצה במחלקה לתרבות במכללה האקדמית ספיר, מנחה ומרכזת קורסים במחלקה ללשון, ספרות ואמנויות ובתואר השני בלימודי תרבות באוניברסיטה הפתוחה

אמנם כותרת הספר מעידה כי הוא מציג "מחשבות על הסרט 'החיים יפים'", אך הדיון בסרט מגיע רק בפרק השלישי לאחר הקדמות הנוטעות את הסרט בתוך הקשרים רחבים של ייצוגי השואה באמנות וההומור, הקומי והטראומה באמנות. בחלקים אלו מתייחסת בן-דת לאתגרים המיוחדים של ייצוג השואה בקולנוע, במושג הטראומה בשיח הפסיכואנליטי, ברלוונטיות שלו למודרניזם ולפוסט-מודרניזם, בייחודיות של טראומת השואה ובהשפעה שיש לייחודיות זו על ייצוג השואה בקולנוע.

בחלקו השני של הספר בוחנת בן-דת את הנרטיבים האמנותיים בסרט **החיים יפים**, ואת הייצוגים ההומוריסטיים והקומיים, תוך השענות על אריסטו, אך גם על פילוסופים ופסיכואנליטיקנים מהמאה העשרים. בן-דת עוסקת בהשוואות בין החיים יפים לבין סרטים נוספים על השואה המציגים זווית הומוריסטית (לדוגמה, **רכבת החיים** של ראדו מיכאילאנו, 1998), ומקשרת את נושאי הסרט למסורות נוצריות שהיו בסיס לסרטים רבים [למשל, **הפסיון של ישו**, (מל גיבסון, 2004)]. הספר מציג שורה רחבה של התייחסויות אינטרטקסטואליות לתרבות המערב ומציג את ההקשרים הרחבים של סרט זה, אך מעבר לזה, מאפשר מבט על סוגיות רחבות יותר הן מבחינה אמנותית-אסתטית והן מבחינה אתית.

מבחינה אמנותית-אסתטית, בן-דת טוענת כי בניני נוגע, בעזרת הדיון בשואה, בתופעה רחבה יותר של "השעיר לעזאזל" - קרבון העצמי וקרבון הזולת. היא מוצאת בסרט הקשרים אינטרטקסטואלים עשירים מתרבות אירופה לבחירה אמנותית זו: החל במחשבת העולם העתיק (אפלטון ואריסטו), הנרטיבים של הברית הישנה והחדשה, הגותם של פילוסופים מרכזיים כשפינוזה, הגל, לוינס ועוד. מבחינה אתית, טוענת בן-דת כי הסרט עוסק בהיבטים האתיים של ההיסטוריוגרפיה של השואה וכן בשאלת ייצוגי הרוע, האמת והטוב. את דיונה במושג האתיקה היא שואבת מאריסטו, קאנט, בובר ועוד. לדבריה, בניני בונה את הסרט על יסודות פוסטמודרניים ובה בעת מעצב את העלילה ואת אפיון הדמויות בהתאם לעקרונות הפואטיים של הטרגדיה והקומדיה כפי שניסח אריסטו בפואטיקה. כך, במציאות פוסט-מודרנית **החיים יפים** בנוי על פי עקרונות פואטיים קלאסיים, שעיצבו הן את הקומדיה דל-ארטה והן את הטרגדיה. התרפקותו של בניני על אפוסים ועל סוגות קלאסיים, דווקא בעיצומו של העידן הפוסט-מודרני מחזירה לשיח האמנותי את ההילה. הצלחתו של הסרט מעידה כי האפקטיביות של המבנים המסורתיים לא פגה.

בן-דת מבינה מדוע הסרט עורר תהיות אתיות, מסכימה כי הישרדותו הפלאית של ג'זואה עלולה לעדן את הטראומה ואת העובדה שבשואה נספו מיליון וחצי ילדים יהודים. גם דמותו של ד"ר לסינג המאופיינת בטיפשות מרככת את הרוע. אך לפיה, אין לחשוש מההומור בסרט או להתנגד לו. להפך, היא מזכירה את חשיבותו של ההומור לאסירים במחנות הריכוז (נושא שעלה לדיון בישראל בעיקר בשנות התשעים והאלפיים עם התפרסמותם של מספר ספרים בנושא (וביניהם **ללא הומור היינו מתאבדים** של חיה אוסטרובר ומבעד לדמעות של איתמר לוי)). לטענתה, בניני משתמש באופן מתוחכם בסוגת הקומדיה דל ארטה ובדמות הליצן המזוהה כל כך עם הסוגה. באמצעות הומור ויסודות קומיים, סונט בניני בקנון הדתי והתרבותי, משבש אנלוגיות והקשרים בנאליים בנושא השואה, מקרב את הצופים לאזורי הטאבו ומרחיק אותם מחשיבה בינארית המאפיינת, לא פעם, את הדיון בשואה. את דמות היהודי ואת דמות הליצן היא מנתחת על פי המודל של יונג לארכיטיפ הליצן המאפשר לזהות ולבחון את המבנים הנפשיים, התרבותיים והחברתיים המייצרים את דמותו של גוידו. לפיה, ייצוגי ההומור והקומי וכן הגודש האסתטי בסרט מהותיים ליצירה ולפיכך גם אתיים.

החיים יפים מושתת, לפי הניתוח, על התפיסה האריסטוטלית הן במבנה הפואטי שלו והן בהשקפה האתית והאסתטית של בניני, הרואה בגילוי הנשגב האלוהי את עיקר תכלית האמנות. להערכתה של בן-דת, בניני רואה במופלא של אהבת בני זוג ואהבת הורים את הנשגב באשר הוא. גווידו, דמות הליצן הילדי מצביעה על הצורך האנושי להיות נאהב ועל הצורך האנושי לאהוב. לפי בן-דת, האהבה שגווידו מעניק לגיזואה מותירה את הילד חי ונפעם מהחיים ולדורה מעניקה האהבה תקווה וכוח לחיות במחנה. הסרט הוא רמיזה לאתוס המאמין ברצף הפוריות, באהבה, בכוחם הנצחי של המיתוס ושל הנרטיב האמנותי לשמר את העבר, את הזיכרון ובה בעת לנוע לעבר העתיד. גווידו, אשתו ובנו בחרו להשתמש בארגז כלים אלוהי: ביכולת לאלתר, להתנגד לרוע ובעיקר לאהוב. דווקא ההומור - דמות הליצן והשימוש בקומדיה דל ארטה מייצרים אירוניה דקה וביקורת על הכשל האנושי לחרוג מהאבסורד הקיומי בעזרת המשמעות שהצורה האמנותית מאפשרת ולגלות כי החיים יכולים להיות יפים - אם נאהב.